

Archívy bezpečnostných služieb bývalých represívnych režimov

Antonio Gonzáles Quintana (1)

Správa pripravená pre UNESCO v mene Medzinárodnej Rady pre archívy

ÚVOD

Z á m e r

V rámci "rokovania za okrúhlym stolom", ktoré sa konalo v Mexiku v roku 1993 Medzinárodná archivárska rada rozhodla o zriadení skupiny expertov na prediskutovanie problémov, ktoré súvisia s archívami bývalých represívnych režimov, a aby navrhla rad odporúčaní o práci s takými archívami.

Cieľ spočíval v snahe dopracovať sa praktických výsledkov. Nie je totiž možné ponúknuť súbor takých pravidiel, ktoré by sa dali aplikovať na každý prípad, pretože každý proces politického prechodu vykazuje rozdiely; otvorenou rozpravou v rámci skupiny by sa však malo dosiahnuť, aby archivári, ktorí žijú v krajinách, kde prebieha proces demokratizácie, dostali informácie o problémoch, ktorým budú musieť čeliť. Súčasne sa im sprístupní prehľad postupov, ako boli v iných krajinách uplatnené pri prekonávaní obdobných procesov.

Experti sa pri tom snažili upriamiť pozornosť na odporúčania pracovnej skupiny, ktoré sa týkajú nielen archivárstva, ale aj jednoznačne politických otázok, a archivári by ich mali aktívne presadzovať aj v prípade, že tým presiahnu rámec ich kompetencie.

Experti upozornili na skutočnosť, že archivári, ktorí narábajú s dokumentmi o represii, sú v kontakte s veľmi citlivým materiálom. Preto sa ukázalo ako dôležité, vypracovať aj etický kód pre narábanie s dokumentáciou tohto druhu. O tomto kóde sa bližšie zmiňujem v prílohe tejto správy.

V snahe, aby prehľad o represívnych inštitúciách bol pokiaľ možno úplný, sa pracovná skupina sústredila na zhromažďovanie informácií o ich archívoch. Podmienkou, aby sa dôkazy o represii dali vyhodnocovať, samozrejme je, mať prehľad, nakoľko sú zachované príslušné dokumenty. Skupina sa najprv venovala vyhodnoteniu informácií, ktoré získala od svojich členov z obmedzeného počtu iných krajín (Litva, Lotyšsko, Paraguaj, Poľsko, Portugalsko a Zimbabwe).

Do prvého zoznamu, na ktorom skupina začala pracovať, sa v zmysle rozhodnutia zásadne zaraďovali iba tie represívne inštitúcie, ktoré zanikli už v rozmedzí rokov 1974 až 1994. Týkalo sa to nasledovných krajín: Brazília, Chile, Nemecko, Maďarsko, Lotyšsko, Litva, Paraguaj, Poľsko, Portugalsko, Rusko, Južná Afrika, Španielsko a Zimbabwe. Napriek tomu, že informácie z týchto krajín majú rozdielnu úroveň, predsa len naznačujú, že zachované fondy sú závažné, dá sa posúdiť nielen stav v akom sa nachádzajú, ale aj ich približný rozsah, a do iste

miery sa v nich dajú sledovať nadväznosti medzi inou zachovanou dokumentáciou. Skupina sa domnievala, že by bolo účelné, aby sa pre archivárov prikladali aj praktické úvahy o spôsobe, ako sa tieto súbory dokumentov dajú využívať v novom politickom režime, a aby im ozrejmili súvisiace problémy. To pomohlo, aby mohlo byť vypracované základné štatistické vyhodnotenie, čo si pracovná skupina veľmi cení.

Z ohľadu na vymedzený priestor nie je možné, aby som v tejto štúdii podal celý rozsah získaných informácií. V zostručnenej forme ich však zhrňujem v kapitole 5, pod názvom "Sprievodca ku zdrojom represie: prehľad o zachovaných archívoch bývalých represívnych inštitúcií v nových demokraciách (1974 – 1994)". Pracovná skupina dúfa, že v krajinách, v ktorých prebieha proces prechodu k demokracii, táto stručná správa účinne prispeje, aby sa chápala závažnosť tohto procesu, ako aj významnosť úlohy, ktorá v ňom pripadá na archivárov.

Vo vedomí toho, aký nesmierny je rozsah úlohy, ktorej zvládnutie čaká na profesionálnych pracovníkov, zodpovedných za vedenie archívov tohto druhu, sa pracovná skupina rozhodla, že medzi závery pojme aj súbor úloh kladených na medzinárodné spoločenstvo. Musia sa pričiniť, aby sa na medzinárodnej úrovni prehlbovalo presvedčenie o potrebe spravovania dedičstva, ktoré je zachované v archivovaných dokumentáciách. Prispieť pochopiteľne má už aj táto štúdia, doplnená príslušnou (stručnou) bibliografiou a zoznamom legislatívnych opatrení, ktoré súvisia s danou témou.

Plán práce a metodológia

Pracovná skupina, ktorú sponzoruje UNESCO, bola ustanovená vo februári 1994; boli do nej pojatí archivári, či už mali skúsenosti s archívmi tohto typu, alebo sa zapodievali s otázkami, etiky archivárstva, ďalej boli prizvaní experti na otázky ľudských práv. Členov vyberali tak, aby sa zachovalo rovnomerné zastúpenie krajín strednej a východnej Európy, Latinskej Ameriky, Afriky a Západnej Európy, v ktorých už prebiehala politická premena. Vedením celého projektu bol poverený Antonio González Quintana, ktorý v rokoch 1986 až 1994 pôsobil ako riaditeľ oddelenia pre občianske vojny v Národnom historickom archíve v Salamanke (Španielsko). Ďalšími členmi boli: Dr. Dagmar Unverhau, riaditeľka STASI-archívu v Berlíne (Nemecko), László Varga, riaditeľ archívu hlavného mesta Budapešť (Maďarsko), Vladimír Kozlov zo Štátnych archívov Ruskej federácie v Moskve (Rusko), Alejandro González Poblete, prezident Národnej komisie pre odškodnenie (reparácie) a uzmierenie v Santiagu (Chile), Narissa Ramdani(ová), riaditeľka archívov Afrického národného kongresu v Johannesburgu (Juhoafrická republika), a Mary Ronanová z Národných archívov Spojených štátov.

Skupina prvý raz zasadala roku 1994 v hlavnom stane UNESCO v Paríži. Z tohto prvého zasadnutia pochádza základné vyhlásenie o účele a zámeroch účinkovania skupiny, ako aj plán práce. Skupina sa znovu zišla vo februári 1995 v meste Koblenz (Nemecko), aby zhrnula prácu,

ktorú vykonali jej členovia, a hlavne, aby sa pokúsila rozobrať tému ohodnocovania (*významnosti*) dokumentácií. Posledné stretnutie sa konalo v decembri 1995 v Salamanke (Španielsko), kde po dvoch rokoch pôsobenia mohol byť schválený záverečný text správy o činnosti. Kvôli úplnosti informácie jednotliví členovia podali stručný pohľad na históriu nedávnych represívnych inštitúcií v ich krajinách, ako aj na spôsob, ako sa zaobchádza s ich archívami. Takto získané údaje veľmi pomohli pri redigovaní záverečnej správy, ale pracovná skupina okrem toho dala kolovať aj jednotné dotazníky, aby získané informácie dostala v syntetickej forme, v takej, aby ju mohli využívať aj archivári z iných krajín.

Dotazníky boli koncipované tak, aby získavané informácie postupne pomohli upravovať pokyny uverejnené v publikácii "Sprievodcu represívnymi archívami".

Archívy o represii: sociálny problém v pozadí spravovania archívov.

V 80. rokoch sa zdalo, že celosvetového pohľadu už nič nemôže stáť v ceste procesu odhaľovania represívnych politických režimov .

V prostredí krajín strednej a východnej Európy, ktoré v Studenou vojnou rozdelenom svete už od konca 2. svetovej vojny patrili do sféry záujmov Sovietskeho zväzu, sa rozbehol proces - najprv v Poľsku - ktorý v rokoch okolo 1990 kulminoval do totálneho kolapsu jestvujúcich politických štruktúr.

Najvýraznejším prvkom tohto procesu sa stal pád berlínskeho Múru, ako aj zjednotenie Nemecka.

Súbežne s týmto európskym vývojom sa už nedal zahamovať ani proces rozpadu represívnych politických režimov v Latinskej Amerike. Konzervatívne vojenské diktatúry tam prakticky nad celým kontinentom vládli po dobu dokonca vyše päť desaťročí (v niekoľkých prípadoch) - hoci pomery v niektorých z týchto krajín boli prechodne zmierňované viac-menej stabilnými demokratickými intervalmi.

Africký kontinent sa v tej istej dobe stal svedkom vývoja, v ktorom po dlhšej perióde bojov padali režimy s výraznou politickou represiou, udržiavanou rasovými alebo etnickými skupinami. Začalo sa to demokratizáciou Zimbabwe, ale výrazným znamením sa pred piatimi mesiacmi stal pád režimu apartheidu v Juhoafrickej republike.

Už aj rok 1970 bol svedkom konca konzervatívnych západoeurópskych diktatúr v Portugalsku, Grécku a Španielsku. Keď sa pozrieme na počiatočný stav všeobecného procesu v týchto troch krajinách, zistíme, že prechod k demokracii v nich bol výslednicou veľmi odlišných skúseností, pričom z pohľadu nášho zrovnávania každá z nich má veľký význam.

V tejto štúdii sa zapodievam obdobím len o málo väčším ako dvadsať rokov, a to počínajúc "revolúciou Claveles" v Portugalsku z

apríla 1974, až po koniec režimu apartheidu. To nie preto, že by nebol záujem siahať aj ďalej dozadu, až do polovice 20. storočia, keď končila éra talianskeho fašizmu alebo za rúcalo nacistické Nemecko, o ktorých sa zmieňujem v rôznych častiach textu. Voľbu tohto limitovaného časového rozmedzia som uprednostnil preto, lebo iba skúsenosti z pomerne nedávneho obdobia môžu vyúsťovať do referenčných záverov, ktoré na začiatku 21. storočia majú platnosť v kontexte svetovej politiky.

Keby sme sa vracali ešte ďalej, napr. k začiatkom moderného štátu, stretli by sme sa s prvými príkladmi moci, ktorá sa špecializovala na represiu, a najlepším z nich by bola španielska inkvizícia. Je veľmi pravdepodobné, že archívy, ktoré svedčia, ako bola organizovaná, sú predchodcami moderných archívov so svedectvami o represii. Práve tieto archívy môžu historikom moderného štátu dosvedčiť, ako je dôležité správne zaobchádzať s archívami. Národný historický archív v Madride (Španielsko) do dnešných čias uchováva záznamy nielen Najvyššieho inkvizičného kongresu, ale aj prevažnú časť záznamov z okresných tribunálov, a to z tohto archívu robí nevyčerpateľný zdroj pri štúdiu nielen moci španielskych kráľov, ale aj mentality a kultúry renesančného obdobia celej Európy.

Je jasné, že represívne režimy sa vyskytovali už od začiatkov moderných štátov. V archívoch celého sveta jestvujú dokumenty, ktoré to dokazujú.

Predmet tejto štúdie, tzn. "archívy o bezprostredne nedávnych represívnych režimoch" - má mimoriadnu sociálnu a politickú dôležitosť. V prípade, že archívy spôsobilé na odhaľovanie represívnych aktivít, budú využívané v nových politických režimoch (opierajúcich sa o slobody a zodpovednosť v zmysle znenia Všeobecnej deklarácie o ľudských právach) stanú sa dôležitým nástrojom na presadzovanie nových sociálnych vzťahov.. Bumerangový efekt, ako sa zračí zo zachovaných dokumentov, je zároveň netypický ale aj jedinečný, a z profesionálneho pohľadu svedčí, ako svedomito treba zvážiť, komu sa zveruje vedenie archívnych fondov. Súčasne archívnym inštitúciám pripomína, že sa treba orientovať na úplne nové chápanie zodpovednosti.

Archívy majú rozhodujúci vplyv na život ľudí. Ako príklad sa pre toto tvrdenie nedá uviesť nič lepšie, ako je skutočnosť využívania v archívoch zachovaných dokumentov na odčinenie hriechov represie na prospech jej obetí. Obsah dokumentov z archívov bezpečnostných služieb represívnych režimov najlepšie ilustruje dôvod, prečo archívy majú byť zachované. V dobe, kým represívne režimy trvajú, obeť politických a spravodajských zákerností môžu síce tušiť, ako závažný je obsah archívov, ale až demokratické zriadenie môže tieto archívy sprístupniť, aby ľudia pochopili ich obsah a z toho vyplývajúci vplyv na osudy ľudí.

Závažnosť úlohy archívov, nie je charakterizovaná iba ich funkciou ako kľúča na odkrývanie nedávnej minulosti, sú totiž aj veľmi hodnotným pomocníkom novej administratívy, aby mohla správne rozhodovať pri nárokovaní nápravy pri uplatňovaní osobných práv. Pociťuje sa to napríklad v situácii, keď demokratický režim formou

amnestie (rehabilitácie) má rozhodnúť o tzv. zločinoch svedomia, alebo poskytovať odškodnenie obetiam represie, alebo ich rodinám. Dobré to ilustrujú nemecké a španielske skúsenosti. Bezpochyby tu nesmierne dôležitú úlohu zohráva historický rozmer, pretože sociálna satisfakcia, ktorá má najvyššiu verejnoprávnu závažnosť, sa obetiam spätne prisudzuje na základe archívnych záznamov., Medzi najznámejšie španielske archívy bezpochyby patrí Oddelenie občianskej vojny Národného historického archívu v Salamanke, ktoré vydalo desiatky tisícok osvedčení občanom, ktorí kedysi boli príslušníkmi armád a bezpečnostných útvarov republiky alebo republikovej administratívy, a neskôr sa stali obeťami represie zo strany frankistov. Iným dôležitým príkladom sú archívy STASI (východonemeckej štátnej bezpečnosti) v Berlíne.

VŠEOBECNÉ ÚVAHY A ODPORÚČANIA

Dôvody pre zachovanie dokumentačných prameňov pre štúdium (analýzu) represie

V krajinách, v ktorých prebieha proces prechodu k demokracii, sa pri každej rozprave o archívoch bývalých útvarov štátnej bezpečnosti ako prvý bod rozoberá otázka, či majú alebo nemajú byť zachované. Všetky neskoršie rozpravy o tom, ako sa s nimi v archívoch má nárábať, ako ich môžu využívať občania a nová štátna správa, alebo keď sa hovorí o profesionálnej etike ktorá súvisí s ich obsahom, sú závislé na tom, aká bola odpoveď na prvú otázku.

Sú známe príklady krajín, v ktorých všetky typy archívov bezpečnostných služieb boli zachované takmer úplne, ako boli založené pred nástupom demokratických režimov. Jestvujú však aj opačné príklady, keď sa nezachovali žiadne písomné svedectvá o represii, alebo aspoň nikto nevie, kde sa nachádzajú. Medzi týmito sa dajú uviesť krajiny, v ktorých sa dokumenty zo začiatku využívali pre administratívne účele, potom ich však z etických dôvodov zničili.

Príkladom druhého typu je španielsky hovoriaca juhoamerická krajina Chile. Dodnes sa nevie, či ešte jestvujú dokumenty hlavných represívnych inštitúcií vojenskej diktatúry, ako bola DINA a jej útvary CNI. Preto na začiatku prechodového procesu, keď sa jednoznačne začala pociťovať potreba poznať pravdu o politickom násilí, o miznutí ľudí a vraždách v Pinochetovom režime, neprekonateľnou prekážkou sa stal nedostatok dokumentovaných dôkazov. Komisia pre pravdu a zmier, ktorá roku 1990 vznikla ako priekopnícky útvar, bola konfrontovaná s požiadavkou, 15 rokov histórie krajiny rekonštruovať prevažne na základe osobných svedectiev, ktoré sa opierali o napísané alebo orálne spomienky tých, čo sa ich to týkalo. Komisia, ktorá na základe pamätí chcela zvýšiť poznatky o výstrelkoch bývalého režimu, nebola schopná osvetliť osudy mnohých tých, čo zmizli bez stopy, alebo aj tých, čo za ukrutnosti zodpovedajú. Skúsenosť z Chile je jednoznačná: v dôsledku straty dokumentácie najväčšiu ujmu pociťuje chilské obyvateľstvo, a najviac získavajú agenti, ktorí represiu vykonávali, hlavne ich šéfovia. Isté je iba toľko, že chilský návrat k demokracii bol vedený pod heslom uzmierenia,

ale v značnej miere sa vytratila možnosť, aby kriminálne živly boli pohnané na zodpovednosť za spáchané zločiny.

Podobný prípad sa vyskytol v Južnej Afrike, kde Agentúra pre národnú bezpečnosť, zodpovedná za dokumentáciu, ktorú v minulosti sama vytvárala, pôsobí aj ďalej.

V Španielsku jedným z prameňov dokumentácií, ktorých miesta uloženia nie sú známe (ak dokonca neboli skartované), je SD (?) predsedníctva vlády, a to pod kontrolou plukovníka San Martina, ktorý v posledných rokoch diktatúry pracoval v spravodajskej službe.

Čilský prípad nie je výnimočný. V rozmedzí rokov 1979 a 1980 v Afrike, vláda Rhodézie skartovala dokumenty z posledných rokov represívneho režimu, ktorý sa opieral o štyri najdôležitejšie a špecializované bezpečnostné organizácie, a to: Centrálnu spravodajskú organizáciu, Špeciálneho policajného oddelenia, Špeciálnych súdov a vojenskej jednotky známej ako "Selous Scouts".

Z obdobia po páde berlínskeho múru a po opätovnom zjednotení Nemecka, ktoré sa tak stalo nástupcom Nemeckej demokratickej republiky, sa dá uviesť príklad opačného typu. Hoci sa archívy STASI nepodarilo zachovať v úplnosti, predsa len sa z nich podarilo zachrániť prevažnú časť. Umožnila to hlavne skutočnosť, že nemeckí občania sa rozhodli, že archívy treba zachovať, pretože si hneď od začiatku uvedomovali ich dôležitosť. Takto sa archívy STASI bezprostredne po prevrate dostali do rúk nových úradov. Podporou bolo spontánne želanie občanov, ktorí pochopili, že je žiaduce, aby z účasti na novej administratíve boli vylúčené osoby, ktoré boli zodpovedné za rozsiahle represie práve odstráneného režimu. Archívy sa využívajú tak na postih osôb zodpovedných za krutosť režimu, ako aj na odškodnenie obetí represie. Paralelne sa vytvárali nové právne normy, ktoré sa môžu odporúčať ako príklad. Vyústili do dvoch zákonov: provizórny vzišiel v NDR pred zjednotením a druhý - definitívny - až v zjednotenom Nemecku. Ich hlavnými protagonistami boli občania. Rozhodujúcu úlohu zohrali skupiny, ako napríklad tá, čo vznikla pod vedením reverenda Gaucka. Nemci sa pravdepodobne rozpamätali na úlohu, ako ju na konci 2. svetovej vojny zohrali nacistické archívy. Treba sa rozpamätať, že najvážnejšie boli využité pri súde v Norimbergu, ktorého hlavnými protagonistami však neboli nemeckí občania, ale Vojenské úrady víťazných spojencov.

Akoby do prostriedku medzi spomenuté dve kategórie skúseností treba zaradiť skúsenosť grécku. Grécko v rokoch, ktoré bezprostredne nasledovali po diktatúre, využívalo dokumenty represívnych útvarov, hlavne v administratíve, na očistu od osôb zodpovedných za represie. Archívy boli neskôr zničené, Stalo sa tak v zmysle novej legislatívy, ktorá pravdepodobne z etických dôvodov vychádzala z názoru, že nie je žiaduce, aby sa v registroch a verejne prístupných archívoch držali podklady o ľuďoch, ktoré v predchádzajúcom režime vykonávali aktivity, ktoré neskôr boli vyhlásené za nelegálne. Napriek tomu sa podarilo očistiť spoločnosť od vinníkov, a súčasne odškodniť ich obeť. V Grécku nezostali písomné dokumenty o represii, ani také, na základe ktorých by niekto mohol žiadať nový spôsob odškodnenia. Takým

riešením sa síce umožnilo urobiť čiaru pod obdobie diktatúry plukovníkov, no z pohľadu historického a dokumentárneho dedičstva Grécka sa to nedá považovať ako uspokojivé riešenie.

V Španielsku prebehla diskusia, či majú byť zničené zložky policajných archívov, ktoré môžu osvetliť politické, odborárske a ideologické pozadie toho, čo Frankov režim považoval za neprijateľné. Výsledkom bola humorná príhoda (*na madridskom letisku totiž zatkli komunistického poslanca Enrique Curieia, pretože v počítačových záznamoch polície bola o ňom zmienka, že je aktivistom v podzemnom hnutí*), keď španielsky parlament viedol rozpravu o návrhu na zničenie týchto zložiek.. Výsledkom bolo rozhodnutie zrušiť (anulovať) policajné komputerované zložky o politicko-sociálnych aktivitách, ako sa zachovali od doby bývalého režimu; súčasne však v zmysle toho istého rozhodnutia všetky zložky politického charakteru, držané v policajných archívoch, sa museli presunúť do Národného historického archívu. Žiadali to dvaja ministri, a to minister vnútra, zodpovedný za centrálny policajný archív, a minister kultúry, pod ktorého zodpovednosť prináleží Národný historický archív, a obidvaja podpísali splatnosť dohody. Tak sa stalo že zostava dokumentov, nenahraditeľná pri štúdiu opozičných sociálnych hnutí z obdobia 40 rokov Frankovho režimu, zostala zachovaná.

Často sa hovorí že archívy sú najvernejším odrazom histórie ľudu a stávajú sa neodmysliteľnou súčasťou pamäti národov. Rozhodne to platí v prípade totalitných, diktátorských alebo represívnych režimov. V nich chýbajú legálne prostriedky, ktoré by zachycovali pluralitu myšlienok a spôsobov chovania. Iba archívy, hlavne policajné a patriace spravodajským službám, čiže inštitúciám, ktoré kontrolovali obyvateľstvo, môžu odzrkadľovať priebežne sa vyskytujúce sociálne konfrontácie, ktoré sa v takých režimoch nutne prejavujú.. V protiklade s tým obrazom verejnosti, ako ho tieto režimy prezentovali, sa jej pravá podoba dá objavovať v zložkách a výkazoch bezpečnostných služieb. Existencia dôležitých policajných archívov je akosi spoločnou charakteristikou všetkých týchto režimov. Represívny aparát bol obvykle veľmi rozsiahly a mal k dispozícii veľkú dokumentačnú štruktúru. Jej pomocou sa skoro každodenne zaznamenávali informácie o jednotlivcoch a skupinách. V mnohých prípadoch to bol jediný spôsob, ako si režim mohol zabezpečiť svoju moc.

Vo všetkých krajinách, ktoré prežili éru politických represíí, vyrastal neobvyklý záujem o archívy z tej doby. Nielen v historici, ale aj žurnalisti pociťovali legitímnu túžbu, aby do tajomstiev represie mohli čo najhlbšie nahliadnuť. Žiadalo sa, aby sa tejto túžbe dalo vyhovieť zákonne, so zárukou, že to nevyvolá hrozbu súdnych postihov, a nenaruší sa ani právo na súkromie obetí represie, vrátane prípadov, keď sa všetko ako "bodkou na konci vety" skončilo zákonnou formou, čiže amnestiou.

Zreteľne sa rysujú argumenty na podporu zachovania týchto dokumentov. Hoci, stále sa tu ozývajú vážne pochybnosti, či nejestvuje možnosť nového zneužitia dokumentov na represiu. Keď nie je istota, že dokumenty boli zničené, alebo boli postúpené úradom, ktoré sa zreteľne odlišujú od bývalého režimu, ako to je v prípade Čile,

treba mať na zreteli možnosť, že budú zneužitú v neprospech ľudských práv. V hypotetickom ohrození, že by sa represívny režim mohol obnoviť, by dokumenty mohli viesť k nepríjemným dôsledkom. Pre každý prípad by bolo najlepšie, keby také dokumenty boli legálne zverené štruktúram demokratického štátu, a tak zostali v rukách archivárskych profesionálov.

Záverom treba povedať, že dokumenty, ktoré nahromadili represívne orgány, sú dôležité pre pamäť ľudu, a predstavujú neodškriepiteľné svedectvo. Avšak najzávažnejší argument v prospech toho, aby archívy z obdobia represie boli zachované novými demokratickými štátmi, spočíva v dôležitosti, akú tieto dokumentované pramene (svedectvá) majú pre ľudí, ktorí boli poškodení minulým režimom, či už ako priame alebo nepriame obeť. Dokumenty z obdobia represie majú rozhodujúci význam pri vymáhaní individuálnych práv: amnestia, odškodnenie, dôchodok, a občianske práva (dedičstvo, vlastníctvo ...) v podmienkach novej politickej situácie.

Kľúčová úloha archívov v podmienkach politického prechodu

V závislosti na ceste, ktorou sa vracala demokracia, archívy bezpečnostných služieb represívneho režimu čelia mnohým alternatívam. Spôsob, akým represívny režim zanikal, značne ovplyvňuje budúcnosť jeho archívov. V procesoch "zmeny na základe dohody" alebo "národného uzmierenia" argumenty v prospech kompenzácie (odškodnenia) obetí majú prednosť pred všetkým ostatným. V niektorých prípadoch sú prednejšie, ako volanie po zverejnení mien tých, čo sú zodpovední, pretože tzv. "právo posledného úderu" musí ustúpiť v záujme sociálneho zmieru. Ale v prípade, že sa jedná o revolučnú zmenu alebo rýchly kolaps systému, prvou požiadavkou sa stáva volanie po zodpovedných (vinníkoch). V takom prípade je úloha archivárov omnoho príjemnejšia, pretože kolaps systému si vyžaduje nové plánovanie, ako aj zmeny zaužívaných postupov a osôb. Keď však demokratizačný proces bol zahájený už v dobe pôsobenia represívneho režimu, eventuálne na konci dlho prebiehajúceho evolučného procesu, vždy zostane rad obtiažne prekonávaných prekážok. Stáva sa to v situáciách, keď jednotlivci z predchádzajúceho režimu zostávajú v zodpovedných pozíciách, či už v procesoch represie vykazovali alebo nevykazovali aktivitu.

Ako už bolo povedané, nejestvuje pravdepodobnosť, že sa vyskytnú presne jednaké prípady, ale pre ilustráciu sa predsa len dajú uviesť dve alternatívy: nemecký prípad v súvislosti s archívami STASI, a španielsky prípad v súvislosti s archívami represívnych inštitúcií Frankovej éry. Jednalo sa o diametrálne rozdielne typy prechodu, ktoré sa uskutočnili za podstatne rozdielnych podmienok štartu (zahájenia). Nemecký prípad bol dôsledkom totálneho kolapsu režimu, a ten druhý bol výsledkom dlhodobého prechodu, ktorý zahájil sám Frankov režim, pričom sa vyhýbal úplnému rozchodu s "legalitou".

V procese politického prechodu archívy predstavujú podstatný

prostriedok na posilnenie kolektívnych a individuálnych práv. Úspech metód náhrady a odškodnenia obetí represie, ako aj odstraňovania tých, čo sú za minulý režim zodpovední, bude v značnej miere závisieť na využívaní dokumentov represívnych inštitúcií. V procese konsolidovania demokracie v novom politickom štáte rozhodujúci vplyv zohráva okolnosť, či uspela podpora zachovania archívov, a či sa vytvorili inštitúcie so zodpovednosťou za ich ochranu. V procese konsolidovania kolektívnych a individuálnych práv archívy zohrávajú nasledovné základné funkcie:

Kolektívne práva

1. Právo ľudí a národov zvoliť si vlastnú cestu na politickú zmenu

Toto právo bude vážne ovplyvnené dostupnosťou dokumentov. Bez archívov nejestvuje skutočná sloboda voľby. Komisie pravdy, ako sa ukázalo v Poľsku, Čile alebo Južnej Afrike, môžu uspokojujúco splniť svoju prácu, iba ak sa zachovali základné pramene dôkazov o represii.

V nemeckom prípade verejnosť pochopila (uznala) dôležitosť archívov STASI nielen pre plánovanie budúcnosti, ale aj pre pochopenie, ako bola minulosť podmienená akciami spravodajských a represívnych inštitúcií. Tento postoj bol ďalekosiahle ovplyvnený poznatkami, ktoré ľudia mali z doby po 2. svetovej vojne, keď videli, ako sa zaobchádzalo s nacistickými archívami, a ako Dočasné dokumentačné stredisko v Berlíne chápalo ich význam, a podľa toho ich sústreďovalo a zabezpečovalo.

2. Nespochybniteľné musí zostať právo ľudu na úplnosť svojej napísanej pamäti.

Ak určitá komunita volí odpúšťanie ako spôsob zvládnutia politickej premeny, nesmie to vyústiť do straty dokumentovaného dedičstva minulosti. Národy majú nielen právo, ale aj povinnosť zachovať svoju pamäť tým, že ju uložia do svojich archívov.. I keď konkrétna generácia smie voľne rozhodovať o politických procesoch, za ktoré zodpovedá, nesmie rozhodovať za ďalšie generácie. Právo na vysledovanie trasy, ktorá viedla k politickým premenám, upiera komukoľvek právo aby ničil dokumenty.

2. Právo na pravdu.

Z vyššie uvedenými dvomi právami veľmi úzko súvisí právo občanov na dosažiteľne úplné informácie o aktivitách predchádzajúcich režimov, či vykonávaných ich parlamentnými predstaviteľmi alebo iným systémom, ktorý títo predstavitelia považovali za primeraný. Na tomto základe pracovali všetky tzv. Komisie (na zisťovanie) pravdy, či to už bola "Komisia pre pravdu a uzmierenie" v Chile, alebo "Komisia pravdy a uzmierenia" v Južnej Afrike, či "Najvyššia komisia na výskum zločinov proti poľskému národu" v Poľsku.

3. Právo na identifikáciu zodpovedných za zločiny proti ľudským právam.

Právo na identifikovanie (zisťovanie) agentov represie by malo byť

posudzované nezávisle na politickom rozhodnutí o následkoch ich zodpovednosti, prípadne o tom, či aj naďalej môžu pokračovať v službe verejnosti. V niektorých krajinách sa v rámci procesu prechodu k demokracii v záujme podpory národného uzmierenia dala prednosť politike amnestie alebo odpúšťania pre činiteľov zodpovedných za poškodzovanie ľudských práv. Lenže v demokracii občania majú právo, aby sa dozvedeli mená činiteľov minulého režimu, ktorí sú zodpovední za porušovanie ľudských práv, aby tak mohli zamedziť ich politické uprednostňovanie (povyšovanie). Nemecká legislatíva sa už zmienila o regulatívoch, ako sa to má vykonávať. Zákon o archívoch STASI umožňuje, aby privátne alebo verejné inštitúcie mohli overovať, či authority, verejní činitelia a predstavitelia občanov prípadne boli previazaní na bývalú represívnu mašinériu. Rozsah preverovania je limitovaný iba na to, aby bývalí agenti a spolupracovníci Ministerstva vnútra, iba preto, že sa o nich nevedelo, sa prípadne nemohli udržať v závažných pozíciách. Na druhej strane ale, uplatňovanie tohto práva legislatíva nedovoľuje voči osobám, ktoré v dobe predpokladanej účasti na porušovaní ľudských práv mali menej ako osemnásť rokov.. Takisto je stanovený termín pätnásť rokov, dokedy také vyšetrenie musí byť vykonané (2006), a odkedy vstupuje do platnosti zákonná premlčacia doba.

Individuálne práva

1. Právo na zisťovanie (odhaľovanie) osudu príbuzných, ktorí zmizli v období represie.

Jedným z najhorších dopadov represie je skutočnosť, že občania nemajú informácie (nevedia) o osude príbuzných alebo priateľov, ktorí zmizli. Archívy o represii musia umožniť vyšetrenie a, ak je možné, objasnenie takých prípadov.

2. Právo byť oboznámený s údajmi (informáciami) o osobách, ktoré sa nachádzajú v archívoch o represii

je známe ako "habeas data", a zabezpečuje právo oboznámiť sa, či osoba bola držaná políciou alebo spravodajskými službami bývalého represívneho režimu, a vyhodnotiť, akým spôsobom mohol byť ovplyvnený jej osobný, rodinný alebo pracovný život v dôsledku politickej, ideologickej, etnickej alebo rasovej predpojatosti.. To isté právo sa musí uplatniť v prospech agentov a zamestnancov inštitúcií represívneho režimu.

3. Právo na historický výskum za účelom poznania (uvedomovania si):

Všetci občania majú právo na prístup k prameňom na štúdium histórie svojho národa. Sprístupňovanie takej dokumentácie musí brať do úvahy potrebu ochrany súkromia obetí a tretích osôb, o ktorých je v dokumentoch zmienka.

4. Právo amnestovať väzňov a obeť politickej pomsty:

V každom procese prechodu k demokracii treba navrátiť slobodu, postavenie v zamestnaní alebo poskytnúť odškodnenie osobám, ktoré boli odsúdené, alebo prepustené z práce pre výlučne politické, náboženské, etnické alebo rasové dôvody. Často sa iba v archívoch bývalých represívnych režimov dá nájsť dôkaz o tom, že odsúdenie alebo prepustenie sa opieralo o politické, náboženské, etnické alebo rasové dôvody.

5. Právo na odškodnenie a nápravu za škody, ktoré utrpeli obeť represie:

Keď úrady nového demokratického režimu rozhodujú o poskytovaní odškodnenia obetiam represie, potrebné dôkazy môžu čerpať z dokumentácie inštitúcií bývalého režimu.

6. Právo na navrátenie konfiškovaného majetku:

V prípade, že občania štátu, ktorý sa nedávno navrátil k demokracii, majú zákonné právo na návrat osobného majetku, ktorý bol skonfiškovaný bývalým režimom pre ich vieru a ideológiu, dokumenty archívov represívnych inštitúcií poskytnú podrobnosti o takom majetku, ako aj informácie o tom, kde sa nachádza, a čo sa s ním stalo. V prípade, že reštitúcia nie je možná, pretože majetok sa stratil alebo má nových legitímnych vlastníkov, archívne dokumenty môžu dokázať právo na poskytnutie primeraného odškodnenia.

Povinnosť posielat' archívne dokumenty o represii pre právne úkony

V procese politického prechodu musí zákonodarca brať do úvahy archívy a ich úlohu ako nástroja pri vypracovávaní (budovaní) novej legislatívy. Španielsky príklad svedčí o úzkom prepojení medzi využívaním legislatívy v súvislosti s amnestiou, zbavením viny a odškodnením, a dôkazmi, ktoré sú zachované v dokumentoch archívov represie, čo umožňuje uplatnenie práva. V procesoch, ktoré sa konajú po ukončení represívneho režimu, archivári musia brať do úvahy legislatívu, ale súčasne aj nastávajúce zmeny, aby sa v novej situácii právo dalo uplatniť (presadiť).

Vo vedomí potrieb a závažnosti úlohy, ktorú dokumenty o represii majú, by sa archivári všetkých krajín, počínajúc najvyššími archivárskymi autoritami až po skromného malého archivára, mali chopiť iniciatívy, aby pri právnych procesoch vo svojich krajinách v záujme ochrany osobných a kolektívnych práv, ako o nich bola zmienka vyššie, alebo aj iných práv, ktoré sa môžu objaviť, pomohli nasledovnými legálnymi spôsobmi:

1. Záznamy, ktoré vytvorili a nahromadili bývalé represívne útvary sa pri čo najskoršej vhodnej príležitosti musia dať pod správu nových demokratických úradov, a tieto úrady ich musia podrobne evidovať ich držbu. Demokratické úrady by mali vytvoriť komisie, ktoré budú zodpovedať za riadenie vyhodnocovania, a do práce komisií musia byť úzko zapojení aj archivári. Komisie by mali prevziať zodpovednosť za

archívy tých spravodajských služieb, ktorých pôsobnosť v novom režime pokračuje. Komisie by mali odčleniť zložky, ktoré polícia, bezpečnostné alebo spravodajské organizácie pri plnení svojich povinností v novom režime už nemusia mať v držbe. Bezpečnostné útvary musia zaistiť prevoz vybraných zložiek a dokumentov do národných archívov, do inštitúcií, ktoré sa zapodievať odškodnením alebo zbavovaním viny obetí represie a vykonávajú preverovanie bývalých činiteľov (úradníkov), alebo ich dajú k dispozícii Komisiám pravdy.

2. Dokumenty bývalých represívnych útvarov sa musia uchovávať v archívnych fondoch národného systému archívov, alebo sa dajú k dispozícii inštitúciám, ktoré identifikujú bývalých činiteľov (úradníkov), či sa zapodievať odškodňovaním obetí represie, alebo zabezpečovaním kolektívnych a individuálnych práv. Na rozdiel od španielskeho riešenia, ktoré je uvedené ako prvé, by sa malo uprednostniť riešenie druhé, teda nemecký a portugalský model. Veľký počet dotazov by mohol viesť ku kolapsu bežnej aktivity tradičných archívov, ktoré obvykle nemajú zvlášť veľký rozpočet a počet pracovníkov. Preto by sa mali vytvárať inštitúcie s dočasnou pôsobnosťou a so štábom špeciálne povereným na tieto zvláštne úlohy, aby prevzal plnenie týchto zodpovedných povinností. Zlepší sa tak kvalita poskytovaných služieb, pričom archívy sa budú môcť venovať plneniu svojich tradičných úloh. Musí sa však zreteľne stanoviť, že tieto inštitúcie majú iba dočasnú pôsobnosť. Na definitívne umiestnenie dokumentov, ktoré sú časťou kolektívnej pamäti, musí slúžiť národný depozitár historických písomností.

3. Možno bude potrebné vytvoriť novú legislatívu, ktorá ochranu dokumentov bývalých represívnych inštitúcií postaví na roveň ochrany kultúrneho dedičstva. Ak už jestvuje legislatíva na ochranu kultúrneho dedičstva, nutne by sa mala týkať aj týchto dokumentov.

Ak jestvujú predpisy ktoré sa týkajú ochrany dokumentárneho dedičstva v archívnych inštitúciách, treba tieto dokumenty presunúť k nim, a tam budú zabezpečené ako kultúrne dedičstvo. Pre každý prípad však je potrebné, aby tieto dokumenty boli zreteľne deklarované ako kultúrne dedičstvo.

4. Mali by sa zahájiť iniciatívy, ktorých cieľom by bolo, prostriedkami archívov zaručovať práva jednotlivcov, či na základe nového všeobecného zákona o národných archívoch, alebo na základe primerane modifikovaného zákona, ktorý už jestvuje. Práva, ktoré by mali byť zaručené by mali zahrňovať.

+ právo všetkých osôb na prístup do archívov za účelom získania informácie, či tam je alebo nie je o nich informácia alebo dokument, avšak pod podmienkou, že bude zaručené zachovanie tajomstva o tretích osobách,

+ právo tých, čo neboli v službách represívnych organizácií, aby rozhodli, či do záznamu, ktorý obsahuje ich osobné údaje, smú nahliadnuť tretie osoby. Osobné kartotéky obetí represie by na zákonom stanovenú dobu mali byť zabezpečené proti verejnému prístupu, s výnimkou, že na to špeciálne povolenie dá osoba, ktorej sa týkajú, alebo jej dedičia. Osoby by mali mať príležitosť robiť korektúry alebo vpisovať komentáre k informáciám, ktoré sú o nich vedené v osobných kartotékach. Tie by sa

mali stať súčasťou kartotéky, ale zostávať zreteľne oddelené od represívnym režimom vyhotovených dokumentov, v ktorých by sa však nemali robiť úpravy,

+ právo dostať oprávnenie ku kartotékam agentov represie, ale so zárukou zabezpečenia podľa ustanovenia legislatívy.

Potreba zverejnenia informácie o archívoch represívnych režimov. Vyvrcholením celého procesu bude vypracovanie súhrnnej celej správy, v ktorej sa uvedú podrobnosti o novým štátom ustanovených právach, ďalej tam bude správa o rozložení archívov a inštitúcií, ktoré s nimi súvisia. Do tejto by nemali byť zapojené iba príslušné inštitúcie verejnej správy, ale prizvať by sa mali všetci, ktorých sa to týka: politické strany, odbory, cirkevné ustanovizne, základiny a organizácie na ochranu ľudských práv. Dôležité je, aby sa zapojili aj médiá, hlavne rozhlas a televízia.

Naliehavá požiadavka, aby archivári, ktorí narábajú s dokumentmi o represii, prijali ETICKÝ KÓDEX

Z pohľadu narábania so záznamami (dokumentáciou), o ktorých sa hovorí v tejto správe, by návrh etického kódu mohol byť veľkou pomocou. Archívy poverené spravovaním týchto záznamov musia byť vybavené takými kódmi. Zvlášť dôležité je, aby s ich zásadami bol jednoznačne uzrozmeneý ten štáb pracovníkov, ktorý pokračuje v práci v archívoch už z doby bývalého režimu. Etický kód má zahŕňať tieto body:

- dokumenty o represii sú dedičstvom ľudu. Musia byť zachované v neporušenom stave, a majú slúžiť ako výstraha pred netoleranciou, rasizmom a politickou totalitou,
- archivári sú vykonávateľmi vôle ľudu v zmysle zákona, a s poverením na prechodnú dobu; musia sa úplne podrobiť zákonu,
- individuálne práva obetí politickej represie majú prednosť pred historickým výskumom,
- archív by o žiadnom dokumente nemal rozhodovať podľa kritérií selekcie, v zmysle jeho hodnoty pre historický výskum,
- archivár nie je cenzorom. O tom, ktoré dokumenty majú byť sprístupnené a ktoré nie rozhoduje zákon,
- ak legislatíva nie je dostatočne detailná, archivári ju môžu interpretovať podľa legálneho odporúčania odborníkov v oblasti administratívneho práva; v prípadoch, keď sa zachovanie súkromného tajomstva dostáva do konfliktu s požiadavkou historického výskumu, treba používať reprodukcie originálnych dokumentov, pričom mená obetí represie alebo tretích osôb musia byť znečitateľnené,
- vo všetkých prípadoch žiadostí o overovanie fotokópií za účelom potvrdenia oprávnenosti sťažností obeti represie alebo iných osôb musia archivári postupovať s najväčšou obozretnosťou,
- archivár musí zabezpečiť kontrolné opatrenia za účelom ochrany dokumentov s obsahom citlivých (háklivých) informácií. Dokumenty o represii by sa mali držať vo všeobecných archívoch, ale v

špeciálne zabezpečených oceľových skriniach; k týmto dokumentom má mať prístup iba personál archívu,

- používanie automatizovaných databáz, ktoré súvisia s obeťami represíí sa zo strany archívárov musí obmedziť iba na najnutnejšie úkony v zmysle požiadavky "habeas data". Tieto databázy by sa mali používať iba ako pomoc pri vyhľadávaní. Žiadne iné ich administratívne alebo úradné využívanie by sa nemalo povoľovať.

VŠEOBECNÉ ÚVAHY A ODPORÚČANIA

Platí všeobecné pravidlo, že všetky zásadné archivárske princípy zostávajú v platnosti aj v archívoch s materiálmi o represióch. U archívárov sa môže vyskytnúť tendencia, aby zaviedli novú klasifikáciu záznamov z represívnych inštitúcií, najmä pôvodom od tajných služieb, ktoré sa im javia ako bez systematického zoradenia. Avšak za nápadným nedostatkom usporiadania sa môže skrývať utajovaná logika, ktorá má naznačiť špeciálnu štruktúru fondov dokumentácie. V týchto prípadoch sa treba držať zásady "rešpektovať fondy" a treba zachovať pôvodný poriadok. Základnou zodpovednosťou archívárov potom zostáva, pochopiť dynamiku fungovania týchto inštitúcií, a odzrkadliť to v klasifikačných schémach a popisoch v ich archíve.

Identifikácia fondov

Prvou archivárskou úlohou je identifikácia fondov. Archivári musia vedieť, ktorá agentúra, organizácia alebo inštitúcia vytvorila konkrétny súbor dokumentov, s ktorými narábajú. Treba analyzovať historický vývoj štruktúry organizácie, a jej poslanie, ako aj jej organické a administratívne súvislosti

Kľúčom organizovania archívov hociktorej inštitúcie spočíva v správnom rozboře jej štruktúr a právneho postavenia. Bez takej predbežnej analýzy by klasifikovanie dokumentácie bolo nielen obtiažne ale aj nedostatočné. Pôvodný poriadok vyhovovalo pre organizáciu samú, čiže pre účele jej výkonu represie.. Je iróniu, že o čo účelnejšia bola organizácia dokumentov pre politické závery, ak bola zachovaná, táto organizácia dokumentov sa stáva to efektívnejšia pre účele rehabilitácie a navracania občianskych práv v novom politickom usporiadaní. Preto identifikáciu fondov treba zahájiť rozborom úprav a vnútorných pravidiel, ktorými sa riadilo účinkovanie organizácie v dobe, keď jestvovala.

Odporúča sa, aby archivári vykonali identifikáciu fondov i archivári, ktorí sú členmi komisie pre likvidáciu, o ktorej už bola zmienka (viď všeobecné odporúčania) a to prv, ako sa fondy presunú do archívov. Nekontrolovaný prevoz dokumentov by mohol zapríčiniť nenapraviteľné pomiešanie stavu pôvodného usporiadania archívu.

Rozmanitosť represívnych inštitúcií je tak veľká, že interpretácia významu slova "represia" nie je jednoduchá. Koncepcia represie sa netýka iba politických ideí, ale zahŕňa aj ideológiu a osobné správanie sa, náboženstvo, filozofické názory, sexuálne chovanie a iné

oblasti, ktoré sú vo Všeobecnej deklarácii ľudských práv radené do kategórie slobody. Z tohoto pohľadu pracovná skupina UNESCO-ICA stanovila nasledovné kategórie: (a) ozbrojené sily (armáda), (b) polovojenské útvary, (c) špeciálne tribunály, (d) koncentračné tábory, (e) špeciálne väznice, (f) psychiatrické strediská na "prevýchovu".

Tieto inštitúcie boli špecificky vytvárané ako nástroje represie. Okrem toho represívne štruktúry sa dajú nachádzať v tradičných oblastiach administratívy, ktorých existencia pokračovala po ukončení totalitného režimu. Pre také prípady skupiny expertov stanovila nasledovné kategórie represívnych inštitúcií: (a) ozbrojené sily (vojsko), (b) policajné a bezpečnostné útvary, (c) civilné tribunály, (d) iné časti civilnej administratívy.

Spravodajské služby predkladajú najcharakteristickejšie typy dokumentácie, ktorá v značnej miere líši od tradičnej organizácie dokumentov verejnej správy. Archívy spravodajských služieb sú zvlášť bohaté na informácie o ľuďoch a represívnych organizáciách.

Archívy spravodajských služieb v represívnych režimoch sú vo všeobecnosti organizované na báze rozsiahlych štítkových súborov (menných indexov) alebo automatizovaných menných indexov. Také indexy sú riešené tak, aby poskytovali rýchlu informáciu o osobách. Štítky v indexe často obsahujú detailný prehľad o tom, čo je v dokumentoch rozpísané. Tieto štítky, ktoré sú niekedy označované ako "samo-orientačné", používané napríklad v Štátnom archíve v Rio de Janeiro, sa odlišujú od bežných indexových štítkov, ktoré obvykle slúžia iba na zistenie čísla dokumentu alebo zložky v pomocnom archíve, a neobsahujú doplňujúce informácie ani odkazy na iné indexy alebo zložky.

Odporúča sa, aby po prevoze dokumentov do nových archívnych oddelení boli zachované katalógy v originálnom formáte. V prípade, že v rámci procesu včleňovania fondov do nových archívov sa nedarí zachovať ich pôvodné usporiadanie, je archívárovou povinnosťou postarať sa, aby vzťah medzi novými a starými katalógmi sa dal zrozumiteľne interpretovať.

Bežne sa stáva, že spravodajskou službou využívaná informácia pochádza z inej inštitúcie alebo útvaru. V represívnych inštitúciách sa veľmi často využívali konfiškované dokumenty. Dôležité je identifikovať dokumenty ktoré pochádzajú z rozdielnych fondov archívov iných represívnych organizácií, pritom však tieto by nemali byť fyzicky zaradované ako samostatné fondy. Automatické značenie dokumentov môže najlepšie pomôcť zachovať poriadok pri predkladaní takého materiálu na historický výskum v organizáciách alebo u osôb, ktoré ten materiál konfiškovali; veľmi to uľahčuje postupy. Počítačová "organizácia" takých dokumentov by sa nemala robiť podľa policajnej logiky, ale v súlade so štruktúrou a organizáciou samotnej inštitúcie.

V kartotékach spravodajských služieb represívnych režimov najväčšiu závažnosť majú údaje o osobách. Informácie o týchto osobách môžu byť v jednej zložke, ale môžu mať pokračovanie v celej sérii zložiek. O tej istej osobe, obvykle bývajú zhrnuté na "prehľadných štítkoch (kartách)" ak samozrejme boli vedené, alebo na

referenčných kartách, a treba sa postarať, aby zostávali pohromade s ostatným materiálom. Dokumenty, ktorých sa tieto štítky (karty) týkajú, obsahujú podstatu dôkazového materiálu každej žaloby alebo administratívneho či súdneho rozhodnutia, Preto je veľmi dôležité, aby sa nenarušili prepojenia medzi týmito (kartotečnými) kartami a dokumentáciou. Či sa podarí úplne pochopiť, ako boli vedené (organizované) dokumenty spravodajských služieb, závisí na kartotečných kartách alebo na automatizovaných indexoch.

Omnoho obtiažnejšie je identifikovať série represívneho charakteru, ktoré stále ešte môžu jestvovať v administratívne demokratického štátu, ktorý nastúpil. V takých situáciách sa tie zložky, ktoré sa týkajú represie; tieto treba zreteľne identifikovať a oddeliť od ostatného materiálu. Po tom, čo boli separované (oddelené) je možné považovať ich za ucelený fond, a môže sa zariadiť ich prevoz do archívov verejnej správy, kde budú ochránené. Je veľmi dôležité zdôrazniť, že taký postup sa neodporúča pre ostatné fondy. Odporúča sa to iba pre tento typ fondov, pretože obvykle obsahujú citlivé informácie politického a sociálneho charakteru. Treba stanoviť termín dokedy sa má zariadiť, aby v záujme úplnosti aj tieto fondy boli zaradené tak, aby organicky súviseli s ostatnými zväzkami represívnych organizácií, ktoré sa nachádzajú v danom depozite. Ak sa to neurobí, budúcim generáciám sa prenechá predstava, že tieto inštitúcie nemali nič do činenia s politickou represiou v nedemokratickom období.

Posudzovanie (vyhodnocovanie)

Pre archivárov, ktorí pracujú s dokumentáciou represívnych organizácií platia dve základné hľadiská posudzovania:

1. rôzne série dokumentov preštudovať, nakoľko sú potrebné ako dôkazy v záujme ochrany individuálnych práv, a obecné - aká je ich hodnota ako historicky dôležitého materiálu o represívnom režime v krajine,

2. oddeliť zväzky, ktoré súvisia s poškodzovaním ľudských práv a zariadiť, aby boli odčlenené od ostatných dokumentov neutrálnych inštitúcií, ktoré naďalej pôsobia v demokratických podmienkach.

Tieto kritéria sa dajú uplatniť pri posudzovaní, ktoré fondy majú zostať uzavreté a, ktoré sa majú považovať za otvorené.

V súvislosti s posudzovaním fondov, ktoré majú zostať zavreté, treba najprv identifikovať jednotlivé série (súbory), a potom stanoviť ich hodnotu, pričom to treba robiť so zohľadnením administratívnych, právnych a informačných kritérií. Pri posudzovaní právnej hodnoty ako hlavné kritérium musí platiť autenticita a pravdivosť (obsahu). Mnoho sérii dokumentov, ktoré vznikali v obdobiach represie sú poznačené tým, že sa na nich nenachádzajú overovacie znaky (pečiatky a podpisy). Platí to napríklad o už spomenutých "kartotečných záznamoch". Mnohé z týchto informácií (posudkov) a dokumentov z takýchto zložiek (súborov) by ako dôkaz v demokratických právnych postupoch

pravdepodobne nemalo žiadnu právnu hodnotu. Niet pochybností, že informácie, ktoré sú v nich obsiahnuté, sú v mnohých prípadoch púhym výmyslom. Lenže ako dokumenty ich treba považovať za autentické. Všetky dokumenty z obdobia predchádzajúceho (represívneho) režimu sa v demokratickom období stávajú autentickým a platným dôkazom o akciách ktoré sa proti občanom uskutočnili z politických, ideologických, náboženských, etnických a rasových motívov. Preto sa tieto dokumenty musia považovať za platné pre výkon práv ako je amnestia, reštitúcia a odškodnenie obetí represie.

Lenže sú prípady, že dôkazy z takých dokumentov sa pre reštitúciu a odškodnenie nemôžu považovať za postačujúce. Môžu jestvovať zákonné opatrenia, ako napr. v Španielsku, že nárok na odškodnenie sa prizná iba osobám, ktoré boli väznené dlhšie ako tri roky. Preto pri právnych postupoch umožňujúcich odškodnenie, sa v súhlase s týmito právnymi požiadavkami musia predkladať súdne doklady, ktoré dosvedčujú dĺžku obdobia, ktorú osoba strávila vo väzení na základe rozsudku. Archivári preto musia dbať, aby v súhlase so zákonmi upravujúcimi práva občanov, boli v každom osobitnom prípade schopní zabezpečiť pokiaľ možno úplné záznamy. To vyplýva aj z rozhodnutia, na základe ktorého sa doklady (z archívov) musia predkladať spracované čo najdetailnejšie a v zmysle priorít pri popisovaní faktov.

Osobné registre agentov a zamestnancov administratívy a služieb represívnych režimov, hlavne však služobné záznamy príslušníkov vojska, majú zvláštnu dôležitosť, pretože obsahujú biografické údaje, ktoré môžu mať rozhodujúcu hodnotu pri stanovovaní zodpovednosti v období represie.

Zachovať treba všetky registre, ktoré obsahujú informácie o osobách, ktoré sa stali obeťami represie, pre ich základnú hodnotu ako dôkazov o vývoji ľudských práv po dobu najmenej 75 rokov od chvíle, kedy sa začali zakladať. Keďže majú aj veľkú historickú hodnotu pre poznanie skutočného rozsahu represie, malo by sa uvažovať o ich trvalom zachovaní.

V prípade posudzovania (vyhodnocovania) otvorených fondov by mali platiť kritéria, na základe ktorých sa doklady operatívneho charakteru vyčlenia podľa typu zločinu. Záznamy o osobách, ktoré boli podozrievané alebo postihované za činy, ktorých sa nikdy nedopustili, alebo v novom demokraticky riadenom štáte sa právne neuznávajú ako zločiny, by sa mali previesť do všeobecných archívov. Kritéria pre ich výber by mali byť čo najvšeobecnejšie, a kde vzniknú pochybnosti o správnosti ich zaradenia, ich tiež treba preradiť do všeobecných archívov. Centrálné policajné archívy tejto kategórie boli v Španielsku preradené do Národného historického archívu. V záujme toho je potrebné jasne identifikovať typy obžalôb proti politickým oponentom alebo bežným občanom, ktorých represívny režim postihoval, a ktoré z nich nie sú obsiahnuté v právnej praxi demokratických štátov. Takéto "zločiny", ako sa v zložkách vyskytujú, zahŕňajú: vyhrážky voči úradom, vyhrážky voči osobám, ospravedlňovanie terorizmu, nedovolené združovanie sa, vraždy, spoluprácu s ozbrojenými tlupami, ilegálne spolčovanie, opozíciu voči špeciálnym zákonným opatreniam, opozíciu voči vnútroštátnej bezpečnosti, ničenie vecí, hromadenie zbraní a munície,

neposlušnosť, nezákonné obmedzovanie slobody osôb, riadenie polovojenských skupín, svojvoľné poškodzovanie vecí, úteky, štrajky, letáky, požiare, porušovanie vojenských súdnych rozhodnutí, neuposlúchnutie úradov, neuposlúchnutie predpisov verejného poriadku, vzdor voči vrchnosti, nezákonné zhromažďovanie, znevažovanie svedomia, tajné prechody cez hranice, príslušnosť k ozbrojenej tlupe, ilegálnu tlač a propagandu, porušenie súdneho rozhodnutia, vzburu, odboj, ilegálne stretanie sa, vyvolávanie nepokojov, prechovávanie zbraní a výbušnín, terorizmus a napádanie národa, jeho symbolov a zástavy.

Spolu s otvorenými fondmi je potrebné brať do úvahy aj tzv. "klasifikované" dokumenty, ktoré sa týkajú obmedzovania ľudských práv a sú označené ako "tajné". Dá sa to dosiahnuť iba pod podmienkou, že Komisia, ktorá je poverená analyzovaním dokumentov danej inštitúcie nenaráža na prekážky vo vnútri organizácie. Všetci členovia Komisie samozrejme podliehajú všeobecným predpisom o zachovaní mlčanlivosti v súvislosti so štátnym tajomstvom, pre ktorého posudzovanie dostali príslušné oprávnenie.

Princíp pôvodu

Netypickosť charakteru dokumentov spravodajských služieb sme už zdôraznili, najmä v porovnaní s inými represívnymi inštitúciami, ako sú. súdne tribunály, väznice, nemocnice atď. Medzi nimi sa často nachádzajú zhabané dokumenty ktoré sa týkajú osôb, civilných inštitúcií alebo politikov, a boli zaradené medzi súbory materiálov, ktoré pochádzajú z iných prameňov, ako napríklad z novín, zo správ agentov a podobne. V prípade, že dokumenty tajných služieb sa prenášajú do všeobecných archívov nového demokratického štátu, treba ich pôvod, že teda pochádzajú od spravodajskej služby, sa musí zohľadňovať.

Integrita fondov

Okrem pôvodu fondov treba rešpektovať aj ich integritu. Ak legislatíva umožňuje reštitúciu súkromného vlastníctva, toto právo sa môže dostať do protirečenia s princípmi zachovania integrity fondov. V prípade, že jednotlivci v rozsiahlej miere požadujú svoje zložky, mohlo by to ohroziť prežitie fondov, čím by sa narušila časť národného dedičstva.

Kompromisným riešením by mohlo byť, že sa pristúpi k rozlíšeniu výslovne osobných dokumentov, ktoré sa by mali byť navrátené ich majiteľom alebo ich dedičom, od dokumentov, ktoré sa týkajú ich politickej činnosti, ktoré by mali natrvalo zostať v archívoch. Majiteľom alebo dedičom takých dokumentov treba priznať právo na finančné odškodnenie, samozrejme pod podmienkou, že nemajú v úmysle tieto dokumenty sami uložiť vo verejných archívoch. Súčasne však by sa mohlo odporúčať, aby v prípade, že jedincom, ktorým majetky boli reštituované, a neskôr sa ich pokúsia previesť na tretie osoby, štát mal zabezpečené právo na prednostnú kúpu.

Koncepciu "fondov" treba zvažovať a z pohľadu policajných alebo armádnych zložiek, ktoré mali v represívnom aparáte zohrávali špeciálne úlohy. Odporúča sa uvážiť, aby sa zo záznamov týchto špeciálnych útvarov vytvorili samostatné fondy, a z toho dôvodu ich

treba najprv preradiť do všeobecných archívov.

V požiadavke zachovania integrity fondov je prípustná jediná výnimka. Uplatniť sa môže v prípade, že zväzky s dokumentmi o represívnych aktivitách sú spolu so zväzkami, ktoré sú potrebné pre pokračovanie činnosti útvaru. V takých prípadoch sa zväzky môžu dočasne separovať.

Súpisy

Súpisy archívnych fondov bývalých represívnych režimov je obdobné, ako u tradičných fondov. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že cieľom je vytvoriť popisné zoznamy všeobecného charakteru, ako sú prehľady a inventáre, ktoré umožnia obsiahlejšie pochopiť, čo sa vo fondoch nachádza. Neodporúča sa, aby archivári vypracovávali katalógy, ktoré by zahrňovali aj podrobnejšie informácie o osobách, pretože tým by mohlo byť porušované právo na ich súkromie. V prípade dokumentov, ktoré už boli vyhodnotené, a dá sa o nich súdiť, že obsahujú fakty, ktoré sa dotýkajú súkromia osoby, by súpiska nemala obsahovať podrobnosti idúce za hranicu inventára, v ktorom je uvádzaný iba názov série, údaj o období, ktorého sa dokumenty týkajú, ako aj údaje o nadväzujúcich sériách. Indexy, vypracované k týmto dokumentom, majú obsahovať iba meno a odvolanie na príslušný katalóg. Naproti tomu indexové systémy, ako ich spracoval represívny režim, hoci archivárom môžu byť nápomocné, sa nesmú považovať za pomôcky pri vyhľadávaní a nesmú byť prístupné pre užívateľov. Naopak ale, treba ich považovať za dokumenty a majú sa držať spolu s hlavným materiálom v depozitoch archívu, bez prístupu verejnosti. Tieto staré nástroje kontroly takto zostanú pod výlučnou správou archivárov. Takisto musí zostať zakázané používanie počítačov pri vypracovávaní katalógov, čo je v zhode s právnymi opatreniami na ochranu osobných údajov.

Správa archívov

Dôležitým bodom, ktorý pri práci s dokumentmi bývalých represívnych režimov archivári musia mať na zreteli, je otázka, ako ich spoľahlivo zachovať. Mnohí spomedzi tých, ktorých sa archívne dokumenty týkajú, najmä bývalí zamestnanci predmetných organizácií, môžu mať záujem, aby dokumenty boli zničené. Odporúča sa preto, aby zabezpečovacie prostriedky boli prinajmenej tak dôsledné, ako boli v mieste ich pôvodného uloženia.

Takisto dôležitým bodom sú opatrenia pri sprostredkovaní dokumentov užívateľom. Odporúča sa, aby verejná čítareň bola zriadená priamo v objekte archívu. Tento úrad by mal zodpovedať za vypracovanie pokynov v súhlase s kolektívnymi a individuálnymi právami, ako ich zaručuje zákon, a aby tieto pokyny boli všade v archíve prístupné. V pokynoch musí byť tiež uvedená základná informácia, čoho sa archívy týkajú, aké sú podmienky pre prístupenie dokladov, a aké služby sa poskytujú užívateľom.

Na ceste k zdrojom dokumentov o období represie: Prehľad archívov bývalých represívnych režimov v nových demokraciách, 1974 -1994

Faktom, ktorý sa zreteľne vynára z rámca tejto štúdie, je naliehavá potreba podniknúť urgentné opatrenia, aby sa zaručilo zachovanie dokumentov a s nimi aj ich legitímne využívanie. Počas práce skupiny expertov sa podarilo zhromaždiť informácie iba o 13 krajinách spomedzi 25, ktorým bola odoslaná požiadavka, aby vyplnili dotazníky o svojich archívoch týkajúcich sa represíí. Spomedzi 13 odpovedí, ktoré sme dostali, dve neobsahovali informáciu o spôsobe zabezpečenia dokumentov: V Zimbabve boli dokumenty zničené, a v Chile, neboli k dispozícii žiadne informácie o stave archívov. Vie sa tiež, že v Grécku boli dokumenty zničené z etických dôvodov, ale dotazník nám odtiaľ nevrátili. Ďalej spomedzi 14 krajín sa v troch archívy represiu vykonávajúcich inštitúcií bývalého režimu vôbec neuchovávajú čo znamená 28,5 %. Dve krajiny (Maďarsko a Južná Afrika) informovali o tom, že fondy dôležitých represiu vykonávajúcich inštitúcií bývalých režimov sú nedostupné. Skutočnosť, že viaceré krajiny radšej vôbec neodpovedali na poslaný dotazník, v nás nebudí prílišný optimizmus, či ich archívy o represióch sú zachované.

Množstvo záznamov , o ktorých sa v správach hovorí (100.000 bežných metrov z 11 krajín), zreteľne zvyrazňuje závažnosť problému, ktorému nové úrady musia čeliť.

Šesť spomedzi jedenásť krajín (Nemecko, Brazília, Španielsko, Paraguaj, Portugalsko a Rusko) dokumenty využíva na odškodňovanie obetí represie, a štyri (Nemecko, Litva, Paraguaj a Portugalsko) ich využívajú na postih zodpovedných osôb z obdobia minulého režimu. V troch krajinách (Poľsko, Brazília a Portugalsko) boli dokumenty o represióch využité tzv. „Komisiami pravdy“.

V takmer všetkých archívoch sú platné obmedzenia prístupu, a to v záujme ochrany osobných údajov o jednotlivcoch.. Stanovené boli aj rozdielne obdobia na utajenie, a to v rozmedzí od 50 rokov v Španielsku, 75 rokov v Portugalsku a Rusku, a 100 rokov v Brazílii. Nemecko dobu utajovania nestanovilo. V Lotyšsku také všeobecné obmedzenie nejestvuje, ale sa uplatňuje protikladná prax (politika) pri voľnom sprístupnení dokumentov niektorých inštitúcií, napríklad k dokumentom Ministerstva vnútra je prístup voľný, ale k iným (napr. dokumentom KGB v Lotyšskej republike) je prístup zakázaný. V siedmich krajinách (Brazília, Nemecko, Lotyšsko, Paraguaj, Portugalsko, Španielsko a Rusko) sú iniciované postupy, ktorými sa umožní nahliadnutie do dokumentov pre školiteľské účele a pre historický výskum.

Napokon - vo dvoch krajinách (Maďarsko a Južná Afrika) najdôležitejšie súbory dokumentov bývalých represívnych inštitúcií nie sú využívané ani na odškodňovanie obetí, ani na postih vinníkov , ba ani na historický výskum. Nejestvujú tam jasné definície alebo úpravy, ktoré by sa týkali týchto záznamov. Hoci - v obidvoch týchto krajinách bolo uplatnené značné úsilie, aby sa zahájilo (umožnilo) otváranie týchto fondov.

Závery

Práca expertnej skupiny by mala byť posudzovaná ako prvý stupeň medzinárodnej akcie, ktorú je potrebné rozšíriť, aby mohla pojať aj krajiny, o ktorých sa doteraz neuvažovalo, ako aj organizácie na ochranu ľudských práv.

Veľmi žiadúce je, aby bol zobudený (vyburcovaný) záujem medzinárodného fóra o dokumenty bývalých režimov, ktoré uplatňovali represiu, a nutnú je, aby boli zapojení archivári, právnici, predstavitelia politických strán, skupiny bojujúce za ľudské práva, a iní.

Bolo by treba preskúmať možnosti poskytovania pomoci pri zakladaní archívnych fondov z doby pôsobenia represívnych režimov v krajinách, v ktorých prebieha proces prechodu k demokracii, čo pomôže predchádzať kolapsu archívnych inštitúcií a prekazí svojvoľné ničenie záznamov (dokladov). Primerane tomu by bolo žiadúce stanoviť dočasný (strednodobý) program na vytvorenie *pomocného fondu pre archívy stojace v službe ochrany ľudských práv* (archívov, ktoré pôvodne slúžili pre účele represie).

Je potrebné, aby pokračovala práca, ktorá súvisí s identifikáciou archívov obsahujúcich dokumenty o represii, pretože zapadá do rámca, ako ho poskytuje program SVETOVEJ PAMÄTI, ktorý umožňuje, aby boli zaradené do doposiaľ vytvoreného registra údajov (poznatkov), ktoré boli zhromaždené do dnešnej doby.

Bibliografia

- Albats, Eugenia.- *KGB. State within a State.*- London 1995.
- Almada, Martin.- *Paraguay: la cárcel olvidada.* 1993**
- Arquivo Publico do Estado do Rio de Janeiro.- *DOPS: a logical da desconfianca.*- Rio, 1993
- Arquivo Publico do Estado do Rio de Janeiro.- *Os arquivos das policas politkas: reflexos de nossa história contemporanea.*- Rio, 1994.**
- Boccia, Alfredo [et al]. - *Es mi informe: los archivos secretos de la policia de Stroesner.* 1994**
- Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.- ***Erster Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten....* 1993**
- Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.- **Zweiter Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten....1993**
- Camargo, Ana Maria de Almeida.- *"Infromação, documento e arquivo: o aceso em questao "*. In: *Boletim Associação dos Arquivistas Brasileiros, Núcleo Regional de Sao Paulo.* -nocordm; 11**
- Comision Nacional para la Verdad y la Reconciliacion.- *Report by the Chilean National Commission on Truth and Reconciliation.* - Santiago, 1991
- Chentalinski, Vitali - *De los archivos literarios del KGB.*- Madrid, 1994**
- Chentalinski, Vitali.- *La parole ressuscitée: dans les archivse litteraires du KGB.*- Paris, 1993**
- Deletant, Dennis.- "The Securitate and the Police State in Romania; 1948-64". In: *Intelligence and National Security.* -8,4 (1993)
- Deriabin, Petr.- *KGB.*- London, 1990
- Ebon, Martin.- *KGB.*- London, 1994
- Fernandois, Joaquín and Morris, Michael A.- *Democracy in Chile: transition and consolidation.*- London, 1995.**
- FCO Historical Branch.- *Changes in British and Russian Records Policy.*-**

London 1993 Gauck, Joachim.- "Dealing with the Stasi Past"

- González Quintana, Antonio.- "El Archivo de la Guerra Civil de Salamanca". In: *Historica* 16.-n&ordmi 230 (1995)
- González Quintana, Antonio.- "Fuentes para el estudio de la represión franquista en el Archivo Histórico Nacional, sección Guerra Civil". In: *Espacio, Tiempo y Forma.-t.* 7 (1994)
- Gordicvsky, Oleg.- "The KGB archives". In: *Intelligence and National Security.* 6,1 (1991)
- Henriques, Maria Lurdes.- "Abertura ao público dos Arquivos de Instituições do Regime Deposto em 1974".- In: *Insar.- n&ordmi; 1* (1996)
- Launay, Jacques.- *Police Secrète. Secrets de Police-1989*
- Launay, Jacques.- *Polícia secreta, secretos de polícia.- Barcelona, 1989*
- Lobo de Arruda, Alzira; Atti, César Augusto.- "O Arquivo do DEOPS-SP: os documentos da 'Subversão' nas décadas de 1920-40". In: *Populações.- n&ordmi; 4* (1996)
- Lukes, Igor.- "The Czechoslovak Intelligence Service and Western Reactions to the Communist Coup d'Etat of February 1948".- In: *Intelligence and National Security.- 8,4* (1993)
- Lukes, Igor -"The Birth of a Police State: the Czechoslovak Ministry of the Interior. 1945-48" In: ***Intelligence and National Security.-11,1 (1996)***
- Manvell, Roger.- *SS and Gestapo.- New York, 1969*
- Manvell, Roger- *SS et Gestapo.- Verviers, 1971*
- Manvell, Roger- *SS y Gestapo: Jominación por terror.- Madrid, 1975*
- McCarthy, Sbaun.- *Intelligence Services for a Democratic South Africa Ensuring Parliamentary Control-* London, 1995
- Medvedev, Roy.- *Trme of change: an insider's view of Russia 's transformations.- New York, 1989*
- Pastor Petit, Domingo.- *La guerra secreta.- Barcelona, 1979*
- Rivero, Jorge A.- "Las dificultades metodológicas de la historia de la inteligencia estratégica" In: *Revistade la ENL-* Second four-monthly issue, 1993.
- San Martín, José L.- *Servicio Especial: a las órdenes de Carrero Blanco (de Castellana a El Aaiún).- Barcelona, 1983*
- Sannermann, Gladys.- *Paraguay en el Operativo Cóndor.* 1994
- Shafir, Michael.- "La novela de espionaje rumana trata de rehabilitar la Securitate". In: *Cuadernos del Este.- n&ordmi; 17* (1996)
- Unverhau, Dagmar.- "The archival situation in the New States of the Federal Republic of Germany: a view from the Archive of the Federal Agent for the Documents of the State Security Service of the former DDR". Document for: *Second Joint Working Session of the 63rd German Archives Congress.*
- Varga, Lazlo.- "Forschungen in Ungarischen Archivbeständen". In: *Janus.- 1994.2*

Legislation

Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Stasi-Unterlagen-Gesetz — STUG) [Act regarding the Records of the State Security Service of the former German Democratic Republic (Stasi Records Act)]. 20-XII-1991.

Odporúčania v tejto správe boli použité pri tvorbe predlohy zákona č. 553/2002 Z.z. o pamäti národa a sú rešpektované pri práci na úlohách Ústavu pamäti národa.